

Теорія та історія держави і права

УДК 340.11:008:342.2(045)

Олещенко Вероніка Юліанівна

*кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Юридичного факультету
Національний авіаційний університет*

Oleshchenko Veronika

*Candidate of Sciences in Public Administration,
Senior Lecturer of the Department of Theories and History of the State and Law
Faculty of Law*

National Aviation University

ORCID: 0000-0002-1490-8875

**ВЗАЄМООБУМОВЛЕННІСТЬ ТА ЗВ'ЯЗОК ПРАВОВИХ
КАТЕГОРІЙ: КУЛЬТУРНІ ПРАВА І ПРАВОВА КУЛЬТУРА В
УМОВАХ РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ
CORRELATION AND RECIPROCITY OF LEGAL CATEGORIES:
CULTURAL RIGHTS AND LEGAL CULTURE IN THE CONDITIONS
OF THE DEVELOPMENT OF THE RULE OF LAW**

Анотація. В статті досліджуються особливості окремих, самостійних правових категорій таких як: правова культура і культурні права, їх взаємозв'язок між собою і взаємовплив. Висвітлюється спроба теоретичного обґрунтування ідеї про те, що забезпечення культурних прав людини є передумовою формування правової культури як окремої людини, так і правової культури населення. В умовах формування і розвитку правової держави особливу роль має рівень правової культури і правової свідомості населення, що обумовлюється правовою свідомістю і особистою правовою культурою окремої людини. З метою обґрунтування

безпосереднього зв'язку даних категорій, аналізується їх термінологічне тлумачення крізь призму категорії «культура», що є базовим поняттям, яке встановлює орієнтир для цих правових категорій і пов'язаних з ними процесами. Акцентується увага на важливості розуміння цих окремих явищ та розумінні їх взаємозалежності та взаємовпливу в умовах розвитку правової держави. У дослідженні характеризуються особливості, ознаки та структурні елементи правової культури і культурних прав. Звертається увага на плюралізм термінологічного тлумачення правової культури у порівнянні з термінологічною невизначеністю культурних прав, враховуючи специфіку та важливість даних категорій у формуванні правової свідомості населення як одного із складового чинника у формуванні правової держави. З метою визначення взаємовпливу даних категорій, у процесі їх формування і розвитку, визначаються сукупні ознаки, які притаманні для обох категорій в межах правового функціонування. Резюмується важливість правової культури, через реалізацію культурних прав людини, як важливий чинник розвитку правової держави. Правова культура і культурні права є своєрідним міцним фундаментом для існування правової держави, функціонування громадянського суспільства і соціального життя населення. А також, можна стверджувати про те, що і правова культура, і культурні права є гарантом реалізації публічної влади відповідно до основних положень Конституції України, основних принципів права та реалізації державної влади, а також відповідно до інтересів народу.

Ключові слова: *культура, правова культура, культурні права, правова свідомість.*

Summary. *The article explore the peculiarities of separate, independent legal categories such as: legal culture and cultural rights, their interrelationship and it correlation. An attempt to theoretically substantiate the idea that the provision of cultural human rights is a prerequisite for the*

formation of the legal culture of both an individual and the legal culture of the population is highlighted. In the conditions of the formation and development of the legal state, the level of legal culture and legal consciousness of the population, which is determined by the legal consciousness and personal legal culture of an individual, has a special role. In order to substantiate the direct connection of these categories, their terminological interpretation is analyzed through the prism of the category "culture", which is a basic concept that establishes a reference point for these legal categories and related processes. Attention is focused on the importance of understanding these separate phenomena and understanding their interdependence and correlation in the conditions of the development of the rule of law. The study characterizes the peculiarities, signs and structural elements of legal culture and cultural rights. Attention is drawn to the pluralism of the terminological interpretation of legal culture in comparison with the terminological uncertainty of cultural rights, taking into account the specificity and importance of these categories in the formation of the legal consciousness of the population as one of the constituent factors in the formation of the legal state. In order to determine the mutual influence of these categories, in the process of their formation and development, aggregate features are determined that are inherent to both categories within the limits of legal functioning. The importance of legal culture, through the realization of human cultural rights, is summarized as an important factor in the development of the rule of law. Legal culture and cultural rights are a kind of strong foundation for the existence of the rule of law, the functioning of civil society and the social life of the population. And also, it can be argued that both legal culture and cultural rights are a guarantor of the exercise of public power in accordance with the basic provisions of the Constitution of Ukraine, the basic principles of law and the exercise of state power, as well as in accordance with the interests of the people.

Key words: culture, legal culture, cultural rights, legal consciousness.

Постановка проблеми. Процес розбудови в Україні правової держави триває понад тридцять років з моменту проголошення її незалежності. Це є складним перманентним процесом, обумовлений великою кількістю складових механізмів, які впливають на різні етапи та процеси. Важливими елементами у формуванні правової держави є досягнення високого рівня правової культури суспільства, шляхом викорінення правового нігілізму населення та формування відповідного рівня правосвідомості людини, створення умов до розуміння прав людини та можливості для їх реалізації, підвищення рівня соціального, економічного та культурного життя населення. Досить розповсюдженою темою для наукових робіт є дослідження правової культури населення. Проте, питанню культурних прав не приділяється значної уваги. Хоча співвідношення та взаємозв'язок даних категорій є досить важливим і суттєвим.

Культурні права є засобами забезпечення культурної та духовної свободи людини у суспільстві та обмеженнями щодо втручання у цю свободу інших осіб. Головним призначенням культурних прав є сприяння та захист культурної ідентичності та культурної приналежності людини. Тобто, утворення юридичного підґрунтя до побудови правосвідомості особи і формування її правової культури.

Якщо у суспільстві є певний рівень правової культури, то можна стверджувати про формування правової держави. Якщо немає цієї правової культури, то формування правової держави вкрай утруднене і пов'язане лише із зростанням правової культури. Правова держава і правова культура органічно пов'язані між собою, а наявність демократичного громадянського суспільства є необхідною умовою формування правової культури і правової держави [1].

Тому важливо у цьому контексті визначити характерні особливості понять правова культура і культурні права. Окреслити притаманні даним

категоріям ознаки, структурні елементи та процеси взаємодії. З'ясувати співвідношення даних категорій і їх взаємозв'язок у процесі формування правої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення і функціонування правової культури були предметом дослідження таких українських вчених: В. Бабкін, О. Зайчук, М. Козюбра, Н. Оніщенко, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, Ю. Шемшученко та інші. Виокремленню та узагальненню характерних особливостей правової культури присвячені праці таких науковців: О. Аграновська, Т. Бачинський, О. Данильян, І. Когут, М. Козюбра, О. Костенко, Л. Макаренко, О. Макеєва, Ю. Оборотов, Г. Осипова та інші. Серед зарубіжних вчених, які досліджували тему правової культури, варто відзначити роботи: Р. Давид, Ж. Карбоньє, Л. Фрідмен.

Питанню визначення культурних прав, їх особливостей в науці присвячено незначна кількість робіт. Проте, теоретико-методологічною основою для даного дослідження постали роботи вітчизняних і зарубіжних правознавців. Дослідженню сутності та змісту, різновидів і порядку реалізації суб'єктивних культурних прав та свобод людини і громадянина присвячено праці С. Бобровник, В. Боняк, С. Гусарєва, Д. Дзвінчука, А. Колодія, В. Копейчикова, С. Лисенкова, М. Орзіха, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, Ю. Соколенка, О. Скакун та ін. Питання функцій прав людини та окремо питання обмеження прав присвячено роботи І. Дахова, М. Козюбра, С. Максимов, М. Орзіх, П. Рабінович, С. Рабінович, В. Речицький, М. Савчин, Н. Сатохіна, О. Уварова, С. Шевчук та інші.

Формулювання цілей статті. Метою даної роботи є дослідження поняття та сутності таких категорій як правова культура і культурні права, визначення їх характерних особливостей для обґрунтування їх взаємозв'язку та взаємовпливу, та окреслення меж їх співвідношення.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні поняття правової культури і культурні права та їх співвідношення, особливе значення має категорія «культура» як фундамент до визначення і розуміння даних категорій.

Поняття «культура» за своїм змістом і розумінням є досить багатограним, складним явищем. В наукових дослідженнях існує різноманітні підходи до розуміння даного поняття, відповідно до них і існують різні дефініції та обґрунтування характерних особливостей поняття «культура». В межах нашого дослідження, доцільно буде дослідження поняття «культура» в правовому аспекті з метою визначення зв'язку та співвідношення із правовою культурою і зв'язку та впливу на поняття культурні права.

Аналізуючи різні наукові напрацювання, можна зробити висновки, що у науці сформульовано три основні підходи до розуміння поняття «культура»:

- Антропологічний. Відповідно до наукових дефініцій прихильників даного підходу, культура визначається сукупністю усіх благ, які створені людиною;
- Соціологічний. Згідно цього підходу, культура розуміється як сукупність всіх духовних цінностей.
- Філософський. Відповідно до якого, культура розуміється як певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей особистості.

Усі ці підходи мають свій вплив та відображення у правовій науці.

Поняття правова культура є досить розповсюдженим наразі терміном, проте, його використання увійшло до юридичної науки порівняно недавно. В науці існує багато досліджень, але на сьогоднішній день єдиного термінологічного визначення та тлумачення немає. Тому,

поняття права культура залишається дискусійним та складним до визначення єдиного розуміння.

О. Ф. Скакун зазначає, що «правова культура тісно пов'язана з загальною культурою народу, ґрунтується на її засадах, служить відображенням рівня її розвитку. Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури – політичної, моральної, естетичної» [9].

Доктором юридичних наук, професором В.В. Лемак змістом правової культури визначено як юридичне багатство, яке має своє вираження у досягнутому рівні регулятивних властивостей права, накопичених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, що належать до духовної культури, правового прогресу [6].

Тобто, правова культура є невід'ємною складовою правовідносин, встановлення та існування яких розуміє виникнення і існування правової культури. За таким розумінням, правову культуру можна визначити як складову і одночасно різновид загальної культури, яка функціонує і розвивається у сфері права, існує у та поза існуючих правовідносинах.

Під правовою культурою у широкому розумінні вважається усе, що створено людством у правовій сфері: право, правова наука, правосвідомість, юридична практика. Правова культура характеризується станом юридичної науки, рівнем розробки текстів законів, станом законності і правопорядку, рівнем професійної діяльності правоохоронних органів, юристів-професіоналів. У вузькому розумінні правова культура - це рівень знання права членами суспільства і шанобливе ставлення до права. Особливо важлива юридична культура працівників державного апарату [1].

Структура правової культури має складний характер. Загальновизнаними складовими правової культури можна назвати право, законодавство, правовідносини, правосвідомість, правотворчість,

правореалізацію та інші елементи правової системи, що відображаються як у поведінці людини, так і в її свідомості.

За дослідженнями Н. Годун, підсумовуючи різні підходи до розуміння терміну правова культура, визначає правову культуру як обумовлений усім соціальним, духовним, політичним та економічним розвитком якісний стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних законів, правосвідомості, правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, усього населення), а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством прав і свобод людини. У своїх дослідженнях, Н. Годун зазначає, що правова культура є складовою частиною і найважливішою засадою демократії. І розрізняє такі види правової культури залежно від її носія: 1) правова культура суспільства; 2) правова культура особи; 3) правова культура професійної групи [4].

На думку А. Карася, соціально-теоретичні та методологічні принципи визначення сутності правової культури пов'язані з виявленням ставлення класу, групи, суспільства, колективу до свого правового та соціального життя, характеру, змісту та цілей права, політичного устрою держави, суспільних і правових процесів, фактів, явищ, механізмів, законів, засобів і форм функціонування. Тільки реальна практична правова діяльність може бути критерієм оволодіння правовою культурою, але за умови результативності й змістовності заради всього суспільства [5].

Правова культура особи – це обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер прогресивно-правового розвитку особи, які забезпечують її правомірну діяльність.

Тобто, враховуючи вищезазначене, можна говорити про те, що правова культура є оціночним явищем, яке характеризує якість правового життя суспільства і в той же час є ступенем порівняння з сучасними правовими зразками, цінностями та ідеалами.

Людина – важливий складовий елемент суспільства. Неможливо змінити чи розвинути суспільство без впливу на її складові елементи – людину. Так само і з правовою культурою суспільства. Лише завдяки розвитку правової культури особи можна говорити про розвиток правової культури суспільства, через розвиток правосвідомості кожної окремої людини можна вплинути на розвиток суспільної правосвідомості.

Правосвідомість, правове мислення і як результат правомірна поведінка є важливими складовими правової культури особи. Від рівня розвитку правосвідомості, правового мислення залежить рівень розвитку правової культури людини. Формування правосвідомості залежить не лише від соціуму, в якому знаходиться людина, а безпосередньо від людини, її світогляду, виховання та культури.

Рівень і можливість духовного і культурного розвитку людини забезпечується дотриманням і можливістю реалізації її культурних прав. Не в останню чергу існує взаємозв'язок між рівнем розвитку, реалізацією і забезпеченням культурних прав людини і рівнем розвитку правосвідомості особи.

Як і термін права культура, поняття культурні права на сьогоднішній день залишається дискусійним, оскільки в науці і практиці відсутнє єдине визначення та тлумачення культурних прав.

З філософської позиції погляду на сутність культурних прав, їх можна визначити мірою духовності, яку гарантує людині держава із врахуванням умов життя й діяльності громадян, суспільства і держави [3].

У своїх дослідженнях С. Бобровик зазначає, що культурні права — це можливості збереження та розвитку національної самобутності людини, її духовного збагачення [8].

З огляду на різні наукові підходи і нормативні джерела, можна виокремити наступні ознаки, притаманні саме культурним правам: є суб'єктивними конституційними правами; забезпечують можливість

вільного духовного розвитку особи і суспільства; забезпечують вільний духовний розвиток людини (громадянина) за рахунок доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства, їх використання і участі у подальшому їх розвитку; є мірою духовності; забезпечують духовні потреби людини і її повноцінну участь у культурному житті суспільства; є можливістю брати участь у культурному житті суспільстві (мистецтво, наука, література тощо); є гарантіями на розвиток національної культури; є мірою можливої поведінки, метою якої є досягнення у сфері соціальних результатів і сфері культурних відносин; є можливістю вимоги дотримання певної поведінки від інших суб'єктів у сфері культурних відносин; є юридичною можливістю духовного розвитку людини; спрямовані на забезпечення можливості людини користуватися культурою у її широкому розумінні та її компонентами.

Досліджуючи такі поняття як «культура», «правова культура» та «культурні права», можна зробити висновки, що це є взаємозалежними окремими категоріями. Вони можуть існувати незалежно один від одного: над, поза та у середині суспільства. Проте, кожна окрема категорія у своєму змінному стані має відображення та вплив на іншу.

Правова культура і культурні права, як і культура, мають об'єктивну і суб'єктивну сторони. Об'єктивна сторона полягає у звичаях, правилах, традиціях, які існують у суспільстві та визначають відповідну форму. Тобто, об'єктивна сторона це відповідні межі і напрями. Суб'єктивна сторона даних категорій – це особисте сприйняття та усвідомлення людиною своєї приналежності та відповідальності перед суспільством. Те, що сприймається людиною у її свідомості і виражається у її правосвідомості. Об'єктивна і суб'єктивна сторони мають зворотній взаємозв'язок, проте рівень впливу може бути не пропорційний і залежить від багатьох факторів. Якщо об'єктивне право (практика його реалізації) певною мірою впливає на правосвідомість - поступово і частково змінює

його змістовну сторону (правові ідеї, установки, переконання, почуття і т.п.), то право і правова система без зусиль правосвідомості не можуть змінитися, оновитися, удосконалитися.

Проте, враховуючи взаємозалежність і взаємовплив даних соціальних явищ, існують відмінності між даними правовими категоріями, які визначають характерні особливості цих понять.

Правова культура не залежить від права (в розумінні юридичного права). Жодне декларування окремих норм та нормативних актів не зможуть підняти рівень правової культури. На противагу цьому, культурні права, їх реалізація, захист та рівень забезпечення безпосередньо залежать від їх закріплення та декларування у законодавстві.

Правова культура з'являється не з документів, вона диктується самим життям. Процес її становлення характеризується формуванням певних культурно-правових цінностей, сформованих певною національною часово-просторовою дійсністю [4].

Права людини набувають юридично-значущого характеру лише після їх декларування у нормативно-правових актах. До юридичного закріплення, права людини носять лише декларативний характер. Саме їх нормативне закріплення є гарантією забезпечення і дотримання.

Правова культура окремого суспільства передбачає узагальнення певною мірою приватних цінностей та складання, так би мовити, «переліку цінностей», які в подальшому закріплюються за допомогою юридичних засобів [4].

Культурні права, в свою чергу, і є саме цими цінностями, які покладаються в основу правової культури разом з іншим переліком прав людини та їх юридично закріпленими нормами.

Поняття правової культури має багато площин і відтінків: це – культура чинності самого права, відповідність правових норм загальновизнаним еталонам, стандартам, науково-теоретичним

визначенням тощо; висока обізнаність суспільства з основними засадами, принципами, положеннями чинного законодавства, їх суворе дотримання; узгодженість правових норм із міжнародними угодами, внутрішніми традиціями, звичаями і загальною культурою народу. Вона передбачає високий рівень внутрішніх переконань особистості, знань і вмінь, що реалізуються в правовій сфері й забезпечують ефективне втілення в життя загальнолюдських правових ідеалів [4].

Культурні права також мають багато площин, якщо їх досліджувати з різних точок зору: юридичної, соціальної, культурної, економічної, політичної. Проте за їх юридичною природою, культурні права мають бути чітко визначені. Саме чітка дефініція та класифікація є передумовою до закріплення культурних прав у нормативно-правових актах для забезпечення їх ефективної реалізації в житті людини.

Такі особливості заслуговують на увагу в площині підвищення правової культури у зв'язку з тим, що «українська національна ідентичність (розуміючи її навіть як національну самосвідомість) не є унітарною, вона складно структурована і достатньо неоднорідна» [11]. По-перше, розшарованість та неоднорідність українського суспільства, значний розрив у доходах населення, багатонаціональність України; по-друге, на неоднорідність правової культури впливає й чинник територіальності. Різні регіони України протягом свого розвитку знаходилися під впливом різних історичних умов, що й зумовило дещо різну самосвідомість, світосприйняття тощо. Це є об'єктивним чинником, який має обов'язково враховуватися під час формування правової культури населення й неврахування якого є величезною помилкою уряду на сучасному етапі розвитку. Отже, перспективним є прищеплення громадянської (а не національної) самосвідомості як громадянина України, яка безпосередньо залежить від культивування в народі почуття взаємоповаги, толерантності й гордості за свою державу [7].

Підвищення рівня правової культури – є одним із напрямів у розбудові правової держави. Її рівень на різних етапах розвитку українського суспільства був і залишається різним, оскільки цей процес є безперервним. Проте особливістю такого процесу є вдосконалення накопиченого досвіду попередниками лише після відповідного засвоєння вже накопичених правових знань [2].

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямку. На сьогоднішній день, не викликає сумніву взаємозалежність різних соціальних інституцій та їх вплив на формування і розвиток один одного. Культурні права є юридично закріпленими можливостями людини у її духовному і культурному розвитку, міра можливого рівня її правосвідомості. Показник рівня правосвідомості є складовою правової культури особистості, яка є складовою правової культури суспільства. Правова культура суспільства - це рівень активності суспільства у сфері права, прогресу правотворчої і правої діяльності. Рівень розвитку правової культури (та освіти) визначає якість норм права, якість системи законодавства, відповідність права вимогам справедливості та свободи, можливість участі громадян в управлінні державою, контролю стану законності і правопорядку тощо.

Правова культура і культурні права мають особливу соціальну цінність, яка відображається на практиці суспільно-політичного життя.

Обидві юридичні категорії, як і правова культура, так і культурні права, спираються на юридичні засади суспільного функціонування, виховання поваги до нормативно-правових приписів та законодавчо закріплених норм, тим самим впливаючи на свідомість громадськості в її розумінні та розмежуванні законних і незаконних дій.

Крім того, правова культура і культурні права сприяють створенню демократичного підґрунтя для суспільства, а також досягнення значного рівня політичного розвитку та правової освіченості.

І правова культура, і культурні права мають особливий характер та особливе призначення, оскільки специфічний та індивідуальний напрям розвитку кожної з категорії залежить від їх структурних компонентів. Правосвідомість, правова поведінка, правова ідеологія, соціально-правова психологія, а також рівень реалізації у правовідносинах, дотримання законності, правопорядку та принципів права мають фундаментальне значення для їх повноцінного розуміння.

Створення в суспільстві умов для існування правової культури та можливостей для реалізації культурних прав є свідченням про зростання суспільної свідомості і еволюції людських і громадських цінностей, оскільки в основу правової культури і культурних прав закладено ідею поваги особистості до своїх прав, свобод і духовних цінностей і якостей.

Література

1. Хомишин І. Ю. Роль правової культури у забезпеченні порядку у суспільстві. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2308/vnulpurn201481019.pdf>
2. Богачов С. В. Особливості процесу формування правової культури в Україні. Вісник ХНУВС. 2011. № 2 (53). С. 43–48.
3. Буткевич В. Г. Права людини в Україні. З погляду творення нової правової бази // ПД. 1993. № 1; Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2: Правова охорона культур. цінностей. К., 1997.
4. Годун Н. Ю. Правова культура: дефініція поняття. Науково-практичний журнал «Наше право». Київ, 2015. Вип. № 1. С. 11-15.
5. Карась А. правова культура сучасної України: гносеологічний аспект / А. Карась // Держава і право. К., 2010. Вип. 50. С. 63-71.
6. Лемак В. В. Загальна теорія держави і права / Лемак В. В. Ужгород, 2003. С. 217–218.

7. Суходоля М.. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. Підприємництво, господарство і право. Київ, 2021. № 1. С. 200-204.
8. Бобровик С. В. Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії. Правова держава. К., Інститут держави і права ім. ВМ Корецького НАН України. С. 70.
9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. Х.: Консум, 2009. 656 с.
10. Український соціум / О. С. Власюк, В.С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. Київ : Знання України, 2005. 792 с.

References

1. Khomyshyn I. Yu. Rol pravovoi kultury u zabezpechenni poriadku u suspilstvi. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2308/vnulpurn201481019.pdf>
2. Bohachov S. V. Osoblyvosti protsesu formuvannia pravovoi kultury v Ukraini. Visnyk KhNUVS. 2011. № 2 (53). S. 43–48.
3. Butkevych V. H. Prava liudyny v Ukraini. Z pohliadu tvorennia novoi pravovoi bazy // PD. 1993. № 1; Ukraina v mizhnarodno-pravovykh vidnosynakh. Kn. 2: Pravova okhorona kultur. tsinnostei. K., 1997.
4. Hodun N. Yu. Pravova kultura: definitysiia poniattia. Naukovo-praktychnyi zhurnal «Nashe pravo». Kyiv, 2015. Vyp. № 1. S. 11-15.
5. Karas A. pravova kultura suchasnoi Ukrainy: hnoseolohichni aspekt / A. Karas // Derzhava i pravo. K., 2010. Vyp. 50. S. 63-71.
6. Lemak V. V. Zahalna teoriia derzhavy i prava / Lemak V. V. Uzhhorod, 2003. S. 217–218.
7. Sukhodolia M.. Faktychnyi stan pravovoi kultury naseleння Ukrainy yak vidobrazhennia deformovanoi pravosvidomosti. Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo. Kyiv, 2021. № 1. S. 200-204.

8. Bobrovyk S. V. Prava liudyny ta suchasna derzhava: shliakhy uzgodzhennia vzaiemodii. Pravova derzhava. K., Instytut derzhavy i prava im. VM Koretskoho NAN Ukrainy. S. 70.
9. Skakun O. F. Teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk / O. F. Skakun ; per. z ros. Kh.: Konsum, 2009. 656 s.
10. Ukrainskyi sotsium / O. S. Vlasiuk, V.S. Krysachenko, M. T. Stepyko ta in. ; za red. V. S. Krysachenka. Kyiv : Znannia Ukrainy, 2005. 792 s.